

Fecr Yayınları: 559

TEFSİR- MANTIK İLİŞKİSİ

Dr. Servet DEMİRBAŞ

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
VADİ GRAFİK TASARIM VE REKLAMCILIK LTD. ŞTİ.
İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1
Yenimahalle/ANKARA • Tel: (0312) 395 85 71
(Sertifika No: 47479)

1. Baskı: Eylül 2022

ISBN: 978-625-8304-06-0

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

TEFSİR- MANTIK İLİŞKİSİ

Dr. Servet DEMİRBAŞ

Ankara 2022

Dr. Servet DEMİRBAŞ

1968 yılında Erzincan/Üzümlü'de doğdu. İlkokuldan sonra klasik Arapça eğitimi aldı. 1993'de lise eğitimini tamamladı. 2014 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2016 yılında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde *Hadâiku'ravbi ve'r-Rayhân fî Ravâbi Ulûmi'l-Kur'ân'da Tefsîr Yöntemi -Âl-i İmrân Sûresi Örneği-* adlı teziyle yüksek lisansını; 2020 yılında ise *Tefsîr-Mantık İlişkisi* adlı teziyle doktorasını tamamladı. 1987-2017 yılları arasında klasik Arapça dersleri verdi. 2017 yılında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalında öğretim görevlisi oldu. Hâlen aynı görevi sürdüren yazarın, dil bilimsel tefsir, işari tefsir ve mantık ilminin Kur'an yorumuna katkısı gibi alanlarda yayımlanmış makaleleri ve kitap bölümleri bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	8
ÖN SÖZ	9
GİRİŞ	12
A) Araştırmanın Konusu ve Genel Çerçevesi	12
B) Araştırmanın Önemi ve Amacı	19
C) Araştırmanın Yöntemi ve Sınırları	21
D) Kaynakların Değerlendirilmesi	23

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM İLİM VE DÜŞÜNCE TARİHİNDE TEFSİR VE MANTIK İLİMLERİ	27
1.1. Tefsir İlminin Tanımı Konusu ve Gayesi	27
1.1.1. Tarihî Süreçte Oluşan Tefsir Ekolleri	34
1.2. Mantık İlminin Tanımı Konusu ve Gayesi	43
1.2.1. Mantık İlminin Gelişim Süreci	50
1.2.2. Mantık İlminin İslam Dünyasına Girişi	53
1.2.3. Tercüme Faaliyetleri	54
1.3. Nassların Yorumlanması Bağlamında Mantığa Olumsuz Yaklaşımlar	61
1.4. Nassların Yorumlanması Bağlamında Mantığa Olumlu Yaklaşımlar	66
1.5. Dil Bilim-Mantık İlişkisi	75
1.5.1. Gramer-Mantık İlişkisi	77
1.5.2. Belagat-Mantık İlişkisi	79
1.6. Dinî İlimler-Mantık İlişkisi	84
1.6.1. Kelam-Mantık İlişkisi	85
1.6.2. Fıkıh Usulü-Mantık İlişkisi	89
1.7. Tefsir-Mantık İlişkisine Genel Bir Bakış	93

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİRDE VE KUR'AN İLİMLERİNDE MANTIK İLMİNİN YERİ-101

2.1. Tefsir Tanımlarının Mantık İlmi Açısından Değerlendirilmesi-----	101
2.1.1. Tanım Kavramı -----	102
2.1.2. Tefsir Tanımlarında Mantık Analizi -----	105
2.2. Tasavvurat ve Tasdikat Açısından Tefsir İlminin Mahiyeti -----	117
2.3. Tefsir Mukaddimelerinde Mantığa Yaklaşımlar -----	127
2.3.1. Tefsir Mukaddimelerinde Mantığa Olumlu Yaklaşımlar-----	128
2.4. Ulûmu'l-Kur'an Eserlerinde Mantık İlmi-----	134
2.5. Tefsir Usulü Eserlerinde Mantık İlmi -----	146
2.6. Müfessir İçin Mantık İlminin Konumu -----	151
2.7. Mantık İlminin Tefsirde Kullanılması-----	157
2.7.1. İbn Sînâ'nın Tefsirinde Mantık İlmi -----	158
2.7.2. Gazzâlî'nin Mantığı Ayetlere Uygulaması-----	161
2.8. Müteahhirin Dönemi Tefsirinde Mantık İlmi -----	166
2.8.1. Fahreddin er-Râzî'nin Tefsirinde Mantık İlmi -----	169
2.8.2. İbn Arafé'nin Tefsirinde MantıkYorumu -----	172
2.8.3. Nizâmeddîn en-Nîsâbüri'de Mantık Yorumu -----	174
2.8.4. Muînüddîn el-Îcî'de Mantıki Yorum-----	174
2.8.5. Ebussuud Efendi'nin Tefsirinde Mantık Yorumu -----	175
2.8.6. Ömer el-Hafâcî'de Mantıki Yorum -----	176
2.8.7. Bursevî'nin Mantık İlmine Bakışı-----	177
2.8.8. Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin Tefsirdeki Mantık Anlayışı ----	179
2.8.9. Âlûsî ve Mantık Yorumu -----	180
2.8.10. Elmalılı Muhammed Hamdi'de Mantık Yorumu -----	181
2.8.11. İbn Âşûr Tefsirinde Mantık Yorumu -----	183
2.8.12. Şinkîtî ve Yorumlarında Mantığın Yeri -----	184
2.8.13. Tabâtabâî ve Tefsirdeki Mantıki Yorumu -----	186
Değerlendirme-----	187

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİRAYET TEFSİRLERİNDE MANTIK YORUMU ÖRNEKLERİ -- 189

3.1. Delalet ve Çeşitleri-----	191
3.2. Külliyat-ı Hams/ Beş Tümel -----	196
3.3. el-Kavlü'ş-Şarih/ Tanım ve Kısımları -----	201
3.4. Kazıyye/ Önerme Çeşitleri -----	204
3.5. Tenakuz/Çelişki -----	215
3.6. Aks/ Düz Döndürme -----	218
3.7. Kıyas ve Çeşitleri -----	221
3.7.1. İktirani/Yüklemli Kıyas -----	222
3.7.2. İstisnai/Seçmeli Kıyas-----	226
3.7.3. Hulfi Kıyas -----	232
3.7.4. Matvi Kıyas -----	235
3.8. Eşkâl-i Erbaa' -----	237
3.8.1. Birinci Şekil -----	239
3.8.2. İkinci Şekil -----	241
3.8.3. Üçüncü Şekil -----	243
3.9. Sınaat-ı Hams/ Beş Sanat -----	244
3.9.1. Burhan ve Yakiniyyat -----	247
3.9.2. Cedel -----	254
3.9.3. Hatabe -----	259
3.9.4. Şiir -----	262
3.9.5. Mugalata -----	265
3.10. Müşkilü'l-Kur'an Açısından Mantık İlmi-----	271
3.11. Kur'an'da Mezheb-i Kelami ve Mantık İlmi -----	279
3.12. Rivayet Tefsirlerinde Mantıki Yorum -----	286

SONUÇ----- 289

KAYNAKÇA ----- 293

KISALTMALAR

AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: bin (ibn), (oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Fak.	: Fakültesi
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
Ktp.	: Kütüphanesi
M.	: Miladi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
tar.	: Tarih
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih Eden
trc.	: Tercüme eden
vd.	: ve diğerleri

ÖN SÖZ

Tefsir ve mantık ilişkisi ekseninde bir şeyler söyleyebilmek için çok boyutlu bilimsel bir çerçeve oluşturmak gerekir. Bu çalışma, genel olarak Kur'an'ı anlama ve yorumlama faaliyetlerinin bütünü olan tefsir ilmiyle, insan zihnini düşünce üretirken hataya düşmekten koruyan mantık ilmi arasındaki ilişkiyi incelemektedir. İki disiplin arasındaki etkileşimi konu edinen çalışmada, kavram ve metin tahliline dayalı olarak tefsir literatürü, ulûmu'l-Kur'an, tefsir usulü ve çeşitli mantık eserleri başta olmak üzere birçok kaynaktan istifade edilerek tefsir ile mantık arasındaki ilişkinin tespiti amaçlanmaktadır.

Tefsir-Mantık İlişkisi başlığı, ilk anda her iki ilmî disiplin arasındaki ilişki ve etkileşimin bütün yönleriyle ele alındığı düşüncesini akla getirebilir. Ancak bu çalışmada, her iki disiplin arasındaki ilişki, kavramsal çerçevede ele alınarak teorik bilgiler tahlil edildikten sonra tefsir literatüründen seçilen örneklerle pratik yönüyle gösterilmeye çalışılmıştır. Her iki disiplin arasındaki ilişkiyi bütün yönleriyle ele almanın, bir çalışmanın içeriğini aşacak derecede geniş olduğu herkesin malumudur. Bu çalışma, tefsir alanında ele aldığı konu itibarıyla ilk araştırmalardan biri sayılabilecek konumda olduğu için tefsir ve mantık ilimleri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir giriş mahiyetinde değerlendirilebilir. İslam ilim ve kültür tarihinde mantık ilminin konumu tartışmalı olduğu için ayetlerin tefsirinde yoruma katkı sunan ilimlerden biri olup olmaması hususu tartışmalı konular arasındadır. Bu itibarla iki disiplin arasındaki ilişkinin ele alınması ve geçmişten günümüze yapılan tartışmaların ana hatlarıyla bir araya getirilmesi, alana katkı sunması açısından önemlidir.

İlmî disiplinler, birbirinden etkilenerek gelişmelerini sürdürürler. Bu etkileşim süreci, çok yönlü faaliyetler bütünüdür. İslam ilim ve kültür tarihinde tezahür eden nassa dayalı ilimler, kendi içlerinde birbirlerinin mütemmimi olacak şekilde tekâmül ederek geliştikleri gibi, İslam coğrafyasının hızlı bir şekilde genişlemesine paralel olarak farklı medeniyetlerle kuru-

lan münasebetler neticesinde ulaşılan ilmî disiplinlerle de etkileşim içinde olmuşlardır.

Farklı ilmî disiplinlerle iç içe olan İslami ilimlerden biri de tefsirdir. Tefsir, ilahî vahyin Allah Teala'nın muradına delaletini insanın güç yetirebildiği kadarıyla keşfedip ortaya çıkarmaya çalışırken birçok ilmî disiplin-den istifade etmek durumundadır. Çünkü Kur'an'ı anlama faaliyeti, akli ve naklî ilimlerin müştereken oluşturduğu bilgi birikimi ve disiplinler arası dayanışmanın neticesinde ortaya çıkan bilgi bütünlüğüyle daha da kolay hâle gelir. Bu itibarla İslam medeniyetinde baştan beri hemen hemen bütün ilimler, Kur'an'ı anlamanın birer vasıtası, hatta birer parçası olarak değerlendirilmişlerdir. Bu nedenle İslam toplumları, kendilerini Kur'an'ın manalarına ulaştıracak dilbilimlerin yanında hadis, fıkıh, kelam ve siyer gibi ilimleri birer vasıta olarak kullanmışlardır. İlerleyen dönemlerde yabancı kültürlerden alınan ilimler de bazı müfessirler tarafından Kur'an'ı anlama ve tefsir etmede yardımcı unsurlar olarak kullanılmışlardır. Mantık ilmi de bu ilimlerden biridir. Mantık ilminin verilerinin tefsirde yoruma katkı sunması, ilim medeniyetimizde akli ve naklî ilimler arasındaki etkileşimin önemli bir kesitini oluşturmaktadır.

Hicri 3. yüzyıldan itibaren tercüme faaliyetlerine paralel olarak akli ve naklî ilimler arasındaki ilişki ve disiplinlerin iç içe girip birbirlerinden etkilenerek ortak bilgi üretmeleri, her geçen gün artarak devam etmiştir. Bu çalışmalar, ilim erbabına farklı zaviyelerden bakarak analiz ve sentez yapma imkânı sunmuştur. Mantık ilmi, İslam dünyasına intikalinden sonra 4. ve 5. hicri yüzyılda, dilbilimleri başta olmak üzere kelam, fıkıh ve tefsir gibi İslami ilimlerin yorum anlayışını etkilemeye başlamıştır. Bununla birlikte mantık, kendi metodunun bilgiye ulaştıran en sağlam yol ve yöntem olduğunu iddia edince, başta dilbilimciler olmak üzere birçok kesim tarafından savunmacı bir tutumla eleştirilmiştir. İlimlerin birbirinden bağımsız olamayacakları tezinden hareket eden bazı ilim erbabı, mantık ilmini İslami ilimlere yaklaştırma çabalarını devam ettirirken; bazı âlimler ise mantığı, İslami ilimlerden tamamen soyutlamaya ve uzaklaştırmaya çalışmışlardır.

Tefsir ilminin, akli ilimlerden olan ve düşünce üretirken zihni hataya düşmekten koruyarak doğruya ulaştıran bir alet ilmi olarak tanımlanan mantıkla ilişkisi, henüz bütün yönleriyle araştırılıp yeterli olgunluğa ulaştı-

rılmış değildir. Bu itibarla her iki ilmî disiplinin tarihî seyri ve kesiştikleri noktayı tespit etmek, çalışmanın ilk bölümünü oluşturmaktadır. İkinci bölümde daha çok, teorik bilgilerden hareketle her iki disiplin arasındaki ortak noktalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise özellikle dirayet tefsirlerinden alınan örneklerle müfessirlerin, mantık ilmini ayetlerin yorumunda ne şekilde kullandıkları ele alınmıştır. Araştırmacıların ilmî kabiliyetleri, elde ettikleri bilgiyi kavrayıp analiz ve sentezlemeleri sonucunda farklı sonuçlara ulaşmaları ve kendilerine ait entelektüel birikimleri, çalışmada ele alınan konular ve takip edilen yöntemin belirlenmesinde etkili olmaktadır. Bu itibarla takip edilen yöntem ve ulaşılan sonuçlar, elbette eleştiriye açıktır. Yapılacak eleştiriler, çalışmada takip edilen yöntem, görüş ve yorumların daha da geliştirilmesine katkı sunacaktır.

Bu kitap, *Tefsir-Mantık İlişkisi* başlığını taşıyan doktora çalışmamızın bazı düzenlemelerle gözden geçirilmiş hâlidir. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok insanın maddi ve manevi destekleri ve teşviklerini gördüm. Bu süreçte ilgi ve desteklerini esirgemeyen herkese teşekkürü bir borç bilirim. Öncelikle çalışmamın seyrini takip ederek her türlü desteği veren, bilgiyi, erdemi ve emeği her şeyin üstünde tutan danışman hocam Prof. Dr. İsmail Çalışkan'a teşekkür ederim. Prof. Dr. M. Halil Çiçek, Prof. Dr. Mehmet Ünal, Prof. Dr. İ. Hilmi Karşlı, Prof. Dr. Ahmet Yıldırım ve Doç. Dr. Harun Şahin, dersleri ve eserleriyle tefsir ve buna bağlı olarak İslami ilimler perspektifimin gelişmesine katkı sağladıkları için kendilerine müteşekkirim. Metnin olgunlaşmasında gerekli düzeltmeleri yapmama yardımcı olan Dr. Ayşe Uzun'a ve her konuda kendisiyle istişarelerde bulunduğum, fikirlerinden istifade ettiğim Dr. Suat Koca'ya ve çalışmamın her aşamasında katkıda bulunan, beni teşvik eden arkadaşlarıma teşekkür ederim. Yoğun çalışmalarım esnasında bana çalışma azmi veren eşim Saliha Demirbaş'a ve çocuklarıma şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışmanın tefsir ilmine mütevazi bir katkı sunmasını ümit ediyorum. Muvaffakiyet adına ne varsa hepsi eslafımıza racidir. Kusur ve eksiklikler şahsımıza aittir.

Ve mâ tevfikî illâ billâh.

Dr. Servet DEMİRBAŞ

Ankara 2022